

Ա. Գ. ՔԱԼԱՇՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

341 Թ. ԱՆՏԻՈՔԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՆԱՁԵՎԵՐԻ ԴՈԳՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քրիստոնեության պատմությունը միանգամայն ակնհայտ կերպով ցույց է տալիս, որ դոգմատիկական ցանկացած զարգացում իր կնիքն է դնում ժամանակաշրջանի ներեկեղեցական հարաբերությունների դինամիկայի վրա: Այդ տեսանկյունից մեծ նշանակություն է ձեռք բերում հատկապես կոնկրետ դարաշրջանի «աստվածաբանական գործունեության» վերլուծությունը, քանի որ տարաբնույթ աստվածաբանական դպրոցներն ու հոսանքները կա՛մ նպատակ են հետապնդել պահպանել կանոնական համակարգերը, կա՛մ էլ ձգտել են փոփոխել դրանք: Նմանատիպ գործունեությունը, որպես կանոն, պայմանավորված է որոշակի աստվածաբանական խմբավորման (խմբավորումների) շահերով, պահանջմունքներով և նպատակներով:

Այդպիսին էր իրավիճակը նաև IV դարի 40-ական թվականների սկզբին, երբ հականիկեական ընդդիմությունը ձեռնամուխ եղավ բավականին բարդ մի գործընթացի, որը նպատակ էր հետապնդում եկեղեցական պրակտիկայից դուրս մղել Նիկեական Հանգանակը: Եկեղեցական պատմության մեջ այդ գործընթացը բնութագրվում է իբրև հականիկեական դոգմատիկայի աստիճանական ծավալման և նոր հանգանակների ընդունման դարաշրջան:

Այդ իրավիճակը ձևավորվել էր աստիճանաբար: Դրան նպաստող գործոններից առաջինը կապված է Կոստանդին կայսեր մահվան և նրա կտակի համաձայն՝ աքստրված նիկեականների՝ իրենց նվիրապետական կենտրոնները վերադառնալու հետ¹: Գործնականում դրանով IV դարի 30-ական թվականների հականիկեական ընդդիմության ձեռք բերած հաջողությունները նվազագույնի հասան: Այդ իսկ պատճառով էլ ընդդիմությունը հարկադրված էր ամեն ինչ սկսել սկզբից: Սակայն, ի տարբերություն ներեկեղեցական հարաբերությունների ծավալման նախորդ փուլի, IV դարի 40-ական թվականներին հականիկեական ընդդիմության գործունեությունը նպատակամղվեց դեպի դոգմատիկայի ոլորտ, ուր նրանք առնչվեցին մի շարք հիմնախնդիրների հետ: Մասնավորապես, ընդդիմադիրները հարկադրված էին ընտրություն կատարել ներեկեղեցական կյանքում առանցքային նշանակություն ունեցող դոգմատիկական համակարգերի հավատքային ուղղվածության (ուղղադավան, պահպանողական, հետերոդոքս) միջև: Եվ քանի որ հավատքային հիմնարար

¹ Թեև Կոստանդին կայսեր կտակը չի պահպանվել, սակայն նրանում բովանդակվող հիմնադրույթների առանձին մանրամասներ մեզ են հասել եկեղեցական մատենագրության շնորհիվ: Այդ իսկ պատճառով էլ նշված տեսակետը գիտական շրջանառության մեջ օգտագործվում է՝ հիմք ընդունելով եկեղեցական պատմիչների վկայությունները: Տե՛ս, օրինակ, **Сократ Схоластик**. Церковная история. М., 1996, кн. II, гл. 3, с. 66-67; **Созомен Эрмий Саламинский**. Церковная история. СПб., 1851, кн. III, гл. 2, с. 164-166; **Феодорит еписк. Кирский**. Церковная история. СПб., 1852, кн. II, гл. 1, с. 109-111.

սկզբունքների սահմանները որոշվում էին ոչ թե այս կամ այն աստվածաբան հոգևորականի դոգմատիկ պատկերացումների, այլ հավատքային ընդհանրության (Եկեղեցու) սկզբունքային դիրքորոշումների հիման վրա, ապա ընդդիմությունն անխուսափելիորեն կանգնեց հնի և նորի փոխհարաբերության մեկնության և դրանց միջև ընտրություն կատարելու առջև: Եվ քանի որ նշված գործընթացը կարող էր պայմանավորվել նաև սուբյեկտիվ գործոններով և հանգեցնել ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ շեղումների, այդ իսկ պատճառով էլ հականիկեական ընդդիմությունն իր իսկ կողմից առաջադրված հավատքային հիմնահարցերը լուծելու համար կարևորեց տեղական ժողովներ հրավիրելու և դրանցում հավատքային հիմնարար սկզբունքների (Հավատամքի) «լիարժեքությունը» ճշգրտելու և վերանայելու գործընթացը:

Սկզբնաղբյուրները թույլ են տալիս պնդել, որ հականիկեական դոգմատիկայի ծավալումը պայմանավորված էր նաև հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև պատմամշակութային գործոններով: Այդ գործոններից առաջին հերթին պետք է առանձնացնել պետական իշխանության կրոնական քաղաքականությունը: Վավերագրերը վկայում են, որ նոր գահ բարձրացած Կոստանցիուս կայսրը, բավարարար չափով ծանոթ լինելով ներեկեղեցական կյանքի դինամիկային, կրոնական քաղաքականության ոլորտում որոշ սրբագրումներով շարունակեց Կոստանդին Մեծի պրակտիկ գործելակերպը: Բայց եթե Կոստանդին Մեծն ի շահ կայսրության միասնության նիկեական և հականիկեական դոգմատիկական հոսանքների նկատմամբ հիմնականում հավասարակշռված մոտեցում էր ցուցաբերում, ապա Կոստանցիուսի իշխանության շրջանում այդ հավասարակշիռ քաղաքականությունը կորցրեց իր նշանակությունը:

Կոստանցիուսը հաստատական կերպով կանգնեց եկեղեցական մեծամասնության, այսինքն՝ հականիկեական ընդդիմության պաշտպանության դիրքերում: Դա ուներ իր պատճառները: IV դարի 30-ական թվականների կեսերից սկսած հավատքային հարցերում քրիստոնեական Արևելքը խառնարան էր հիշեցնում: Համագոյության աստվածաբանության կողմնակիցների և հակառակորդների փոխադարձ մեղադրանքները, շարունակական տեսք ստացող բանադրանքներն ու աքսորները, քրիստոնեական Արևելքի և Արևմուտքի դոգմատիկական տարաձայնությունների խորացումն, աքսորված արիոսականների վերադարձը Եկեղեցի և այլն, նոր թափ հաղորդեցին երրորդաբանական վիճաբանություններին: Եվ Կոստանցիուսը որքան ավելի մոտիկից էր առնչվում արևելյան եպիսկոպոսների հավատքային տրամադրություններին, այնքան նրա մոտ ավելի էր ամրապնդվում այն համոզմունքը, որ քրիստոնեական Արևելքում եկեղեցական խաղաղություն հաստատելը գործնականում անհնարին է: Կայսեր համոզմունքների ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց ընդդիմության ներկայացուցիչ Եվսեբիոս Նիկոմեդացին, որը դարձավ Կ. Պոլսի եպիսկոպոս: Իսկ այդ շղթայի վերջին օղակը հանդիսացավ այն, որ քրիստոնեական Արևելքը ոչ միայն ընդգծված զուսպ վերաբերմունք դրսևորեց աքսորից վերադարձած նիկեականների նկատմամբ, այլև բացահայտ պայքար սկսեց նրանց դեմ²:

Եվս մեկ բնորոշ առանձնահատկություն: Ինչպես վկայում են վավերագրերը, IV

² Hilarius. Fragment III, Kigne // Migne J. P. Patrologie cursus completes. Series Latina (այսուհետ՝ PL), Acc. t. X, Paris, 1877, p. 658 sqq.

դարի 30-ական թվականների վերջերին հականիկեական ընդդիմությունն այնքան էր համախմբվել, որ այլևս հարկ չէր համարում պայքար մղել համագոյության աստվածաբանության առանձին ներկայացուցիչների դեմ: Չգտելով ստեղծել դոգմատիկական հակասություններից զերծ մի այնպիսի «հոգևոր իրականություն», որտեղ հավատքային գործոնը կարող էր բնութագրվել իբրև այդ «իրականության» ադեկվատ արտացոլում՝ հականիկեական ընդդիմությունը սեփական կողմնորոշիչների արմատավորման գործընթացում անցել է փոխկապակցված երկու փուլ: Դրանցից առաջինը պայմանականորեն կարելի է անվանել ներեկեղեցական հարաբերությունների հավասարակշռվածության հաղթահարման փուլ, որը նշանավորվեց հականիկեական ընդդիմության կանոնական գործունեությամբ: Այդ իրողության վկայությունն Անտիոքի 339 թ. եպիսկոպոսական ժողովի կանոնական որոշումներն են: Կոստանցիուսի իշխանության առաջին տարիներին աքսորից վերադարձած նիկեական ջատագովների հակազդեցությունը կանխելու միտումով ժողովը հռչակեց հետևյալ կանոնը. «Եպիսկոպոսը, որը դատապարտվել է մի ժողովի կողմից և չի արդարացվել մի այլ ժողովի կողմից, այլ առաջնորդվել է միայն կայսեր բարեհաճությամբ, կորցնում է ամեն ինչ»³: Թեև տպավորությունն այնպիսին է, որ այդ կանոնը նպատակ էր հետապնդում Եկեղեցին զերծ պահել արտաքին միջամտություններից, սակայն իրականում այն բացահայտ կերպով ուղղված էր աքսորից վերադարձած նիկեականների դեմ: Եվ միանգամայն բնական պետք է համարել այն, որ նշված կանոնի հիման վրա 339 թ. վերջերին հերթական անգամ աթոռազրկվեցին Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացին, ինչպես նաև՝ Թրակիայի, Կեսարիայի, Փյունիկեի, Պաղեստինի և այլ վայրերի բազմաթիվ նիկեական եպիսկոպոսներ, որոնք հարկադրված էին տեղափոխվել արևմուտք՝ Հռոմ⁴:

Չափազանց բարենպաստ այդ պայմաններում էլ հականիկեական ընդդիմությունն անցում կատարեց գործունեության երկրորդ փուլին, որի առանցքային խնդիրը Նիկեական Հանգանակի վերանայումն էր, ինչպես նաև՝ հականիկեական դոգմատիկական գործունեության ծավալումը: Եվ պետք է նկատել, որ այդ ոլորտում արևելյան պահպանողական դոգմատիկական հոսանքի առաջին խոշոր քայլը հանդիսացավ եկեղեցական պատմությանը «(տաճարի) նորոգման ժողով» անունով հայտնի Անտիոքի 341 թ. ժողովը, որը դարակազմիկ տեղ է գրավում IV դարի 40-60-ական թվականների դոգմատիկական վիճաբանությունների պատմության մեջ:

Այս ժողովը, որին մասնակցում էին քրիստոնեական Արևելքի բոլոր «զլխավոր եպիսկոպոսները», առաջին անգամ պաշտոնապես հայտարարեց դոգմատիկական այն սկզբունքների մասին, որին ջատագովում էր հականիկեական ընդդիմությունը, սկզբունքներ, որոնք նրա հիմնական կռիվան էին ընդդեմ համագոյության աստվա-

³ Այդ, ինչպես նաև Անտիոքի 339 թ. ժողովի դիսցիպլինար այլ որոշումները հետազայում Քաղկեդոնական Եկեղեցու կողմից ներառվեցին Տրուլի կանոնական կոդեքսի մեջ: Քաղկեդոնական աստվածաբանները համարում են, որ այդ կանոններն, ըստ էության, պաշտպանում էին Եկեղեցու ազատությունը և հիմնավորում այն գաղափարը, թե Եկեղեցու ներքին հարցերը պետք է լուծի Եկեղեցին՝ առանց արտաքին, այդ թվում նաև՝ կայսեր (պետության) միջամտության:

⁴ Նիկեական գործիչների դեմ ծավալված նոր հալածանքների մանրամասները տե՛ս **Свт. Афанасий Великий**. Апологія против ариан. Творения в четырех томах. Т. III, М., 1994, с. 169-178. Տե՛ս նաև **Свт. Афанасий Великий**. Послание епископа Афанасия къ монахамъ повсюду пребывающимъ о томъ, что сделано аріанами при Констанціи (История ариан). Творения в четырех томах. Т. II, М., 1994, с. 108-115.

ծախանության: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է 341 թ. Անտիոքի ժողովի կողմից ընդունված հանգանակային չորս բանաձևերին, որոնք էլ դարձան հակաՆիկեական ընդդիմության աստվածաբանական հիմնարար սկզբունքները:

Եկեղեցական պատմագրությունը թույլ է տալիս եզրահանգել, որ 341 թ. Անտիոքի ժողովի գործունեությունը բավականին տարողունակ է եղել և գործնականում ադերսվել ներեկեղեցական կյանքի բոլոր ոլորտներին: Եվ չնայած դրան, հանրաձայնաչ է, որ ժողովական գործունեության առանցքը կազմել են կանոնական և դավանաբանական հարցերը, որոնց վերաբերյալ ժողովն ընդունել է համապատասխան որոշումներ⁵:

Իր բովանդակային ուղղվածությամբ, ներքին տրամաբանությամբ և աշխարհայացքային նպատակամղվածությամբ Անտիոքի 341 թ. ժողովը յուրահատուկ ռեակցիա էր IV դարի 30-ական թվականների դոգմատիկական որոնումների նկատմամբ և այդ առումով այն պետք է համարել իր դարաշրջանի հոգևոր պահանջմունքների օրինաչափ արդյունքը: Այդ համատեքստում անընդունելի պետք է համարել մասնագիտական գրականության մեջ շրջանառվող և փաստական հիմնավորում չունեցող այն տեսակետը, թե Անտիոքի 341 թ. ժողովը հանդիսանում է Նիկեականության դեմ արիոսական հոսանքի բացահայտ ընդվզումը⁶: Ճիշտ է, ժողովի մասնակիցների թվում եղել են նաև նախկին արիոսականներ, իսկ Եվսեբիոս Նիկոմեդացու կողմնակիցները կանգնած են եղել ժողովականների առավել ակտիվ հատվածի շարքերում, սակայն իրականությունն այն է, որ ժողովական գործիչների բացարձակ մեծամասնությունը կազմել են ընդգծված հակաարիոսական դիրքորոշում ունեցող պահպանողական եպիսկոպոսները:

Այդ տեսանկյունից պետք է նշել նաև, որ իրականում Անտիոքի 341 թ. ժողովները պայմանավորված են եղել նաև հետնիկեական դոգմատիկական վիճաբանությունների հարուցած խնդիրներով: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է Մարկելոսի և մարկելականության ջանքերով հրապարակ իջած առանցքային հիմնահարցի՝ Նիկեական Հավատքային հիմնարար սկզբունքների մեկնությանը (սահմանների ճշգրտմանը): Հայտնի է, որ մարկելականությունն իրենով հավատքային խոր ճգնաժամ նշա-

⁵ Թեև բազմաթիվ աստվածաբաններ և եկեղեցագետներ համարում են, թե Անտիոքի 341 թ. ժողովի կանոնական որոշումներն ուղղված էին Աթանաս Ալեքսանդրացու դեմ և մեծապես նպաստեցին նրա երկրորդ աքսորին, սակայն այդ մոտեցումը զուրկ է փաստական հիմնավորումից և էական ճշգրտումների կարիք ունի:

Այդ տեսակետի չհիմնավորված բնույթի մասին է վկայում և այն փաստը, որ Անտիոքի 341 թ. ժողովի կանոնական որոշումներն ինչպես քրիստոնեական Արևելքում, այնպես էլ՝ Արևմուտքում, անփոփոխ ձևով ներառվել են Քաղկեդոնական Եկեղեցու կանոնական ժողովածուներում և համարվել «Մուրբ Հայրերի» կանոններ: Հատկանշական է և այն, որ Հիլարիոս Պուատիեցին 341 թ. Անտիոքի ժողովը համարում է «Սբերի ժողով» («assembly of Saints» լատ.՝ «synodus sanctorum»): St' u St. **Hilary of Poitiers**. De Synodis. In: **Nicene and Post-Nicene Fathers** (ed. by Philip Schaff and Henry Wace). V. 9 (sec. print.), Peabody, Massachusetts, 1995, 32, p. 13. Հմմտ. **Migne J. P. PL**, s. t. X, p. 504.

⁶ Այս պարագայում հետազոտողների տեսադաշտից դուրս է մնացել և այն իրողությունը, որ Նիկեայի 325 թ. տիեզերական ժողովում դատապարտված արիոսականներ Եվսեբիոս Նիկոմեդացին, Թեոդոսիոս Նիկեացին և ուրիշներ հրապարակավ հրաժարվել և դատապարտել էին իրենց նախկին հայացքները: Այդ իսկ պատճառով էլ արևելյան եպիսկոպոսների մոտ նրանք «ուղղադավանության գիրկը վերադարձաների» համարում ունեին, որն ամրագրվել էր նաև «գլխավոր եպիսկոպոսների» կողմից նրանց Եկեղեցի վերադարձնելու փաստով:

նավորեց, և հակամարկելականությունը, հատկապես՝ արևելյան պահպանողական եպիսկոպոսները, դոգմատիկական այդ հերձվածների հարուցած կնճիռները հաղթահարելու ուղիների որոնումներում անփոփոխ կերպով հայացքն ուղղեցին դեպի Եկեղեցու «հնավանդ դավանանքը»:

Այդ տեսանկյունից Անտիոքի 341 թ. ժողովն արիոսական չէր և չէր կարող արիոսական լինել⁷: Ճիշտ կլինի ասել, որ այն պատկանում է ներկայացուցչական այն ժողովների թվին, որն իր կազմում ընդգրկել էր Արևելքի դոգմատիկական բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչներին, այդ թվում նաև՝ նիկեականների⁸: Այս առումով լիովին ընդունելի է ռուս աստվածաբան և եկեղեցագետ Ա. Սպասկու այն տեսակետը, որ հետնիկեական առաջին տասնամյակների եկեղեցական ժողովներն արիոսական կամ ուղղադավան դասակարգելու ավանդական պրակտիկան Անտիոքի 341 թ. ժողովի պարագայում կիրառելի չէ: «Իրապես, այդ կապակցությամբ գրում է նա, այն ամենը, ինչ մեզ հայտնի է այդ ժողովի վերաբերյալ, ցույց է տալիս, որ այն ամենին էլ Եկեղեցուց դուրս գտնվող ինչ-որ կուսակցության գործ չէ, այլ հակառակը՝ ժողովը ներկայացնում է տվյալ ժամանակաշրջանի Արևելյան Եկեղեցին, արտահայտում վերջինիս հայացքներն ու հավատալիքները»⁹: Այդ մեկնակետից Անտիոքի 341 թ. ժողովներն իրապես հանդիսանում են քրիստոնեական Արևելքի պահպանողական աստվածաբանության հարազատ ծնունդը, որը գոյավորվել, սնվել ու ոգի էր առել այդ միջավայրում և գործնականում հանդես էր գալիս իբրև պահպանողական աստվածաբանության տրամաբանական ավարտը:

Կարծում ենք, չպետք է աչքաթող անել նաև Անտիոքի նշված ժողովի բնութագրական ևս մեկ առանձնահատկություն: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է եկեղեցական պատմագրության և մասնագիտական վերլուծական գրականության մեջ շրջանցված այն իրողությանը, որ այդ ժողովի հավատքային գործունեության հիմքում ընկած է եղել նաև ջատագովության գործոնը: Դա թելադրված էր նրանով, որ Մ. Աթանաս Ալեքսանդրացու ազդեցությամբ համագոյության աստվածաբանությունը

⁷ Անտիոքի 341 թ. ժողովն արիոսական որակելն ունի իր նախապատմությունը: Այսպես, Սոզոմենոս պատմիչը պնդում է, թե նշված ժողովն արիոսականների (եվսեփականների) և նրանց համախոհների «ձեռքի գործն էր», որոնք իրականում նպատակ էին հետապնդում «նենգափոխել նիկեական սահմանումները»: Տե՛ս **Созомен Эрмий Саламинский**. Церковная история, кн. III, гл. 5, с. 170: Քննարկվող հիմնահարցի նկատմամբ լիովին համահունչ է նաև Սոկրատես Սքոլաստիկոսի մոտեցումը: Նկարագրելով Եվսեփոս Նիկիմեդացու և նրա համախոհների գործունեությունը՝ պատմիչը հավաստում է, որ «նրանք թեև «չնախատեցին» նիկեական սահմանումները», այնուհանդերձ, համագոյության հավատքը մեկուսացնելու և փոխելու միտումով «Նիկեական Հանգանակը կերպափոխեցին և հակվեցին դեպի արիոսականություն»: Տե՛ս **Сократ Схоластик**. Церковная история, кн. II, гл. 8, с. 69, гл. 10, с. 70-71: Առանց պատշաճ քննական մոտեցման արժեքային այդ կողմնորոշումները հետագայում շրջանառության մեջ դրվեցին աստվածաբանների, եկեղեցագետների ու դոգմատիկայի պատմությամբ զբաղվող հետազոտողների կողմից: Այդ ավանդության ուղղակի շարունակողներից է նաև ռուս ականավոր եկեղեցագետ-աստվածաբան Վ. Վ. Բոլոտովը: Տե՛ս **Болотов В. В.** Лекции по истории древней Церкви. Т. 4, М., 1995, с. 55.

⁸ Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Անտիոքի 341 թ. ժողովին մասնակցել են նաև «ուղղադավանության պոներ» համարվող Հակոբ Նիզիբիացին, Պողոս Նեոկեսարացին և Դիանոս Կեսարացին:

⁹ Տե՛ս Проф. **А. Спасский**. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (в связи с философскими учениями того времени). Сергиев Посад, 1914, с. 314-315.

պաշտպանելու միտումով Հուլիանոս քահանայապետի գլխավորած Արևմտյան Եկեղեցին և, մասնավորապես, Հռոմի 340 թ. եպիսկոպոսական ժողովը «երրորդական դատավորի» կեցվածքով արևելյան եպիսկոպոսական դասին մեղադրեց արիոսականության մեջ: Սակայն հավատքային հիմնարար սկզբունքների նկատմամբ արևմտյան աստվածաբանական հայեցակարգերը ոչ միայն խիստ թերի էին (որի վկայությունը Մարկելոսի հերձվածող երրորդաբանության սրբագործումն էր), այլև չհամակարգված: Փոխադարձ մեղադրանքների ու արդարացումների հիման վրա «արևելյան ճգնաժամին» զուգընթաց հրապարակ իջավ նաև քրիստոնեական Արևելքի ու Արևմուտքի հակամարտությունը:

Աշխարհայացքային համակարգերին բնորոշ ճգնաժամային այդ իրավիճակի թելադրանքով էլ առաջին պլան մղվեց «ինքնապաշտպանության» հրամայականը: Իսկ վերջինիս տրամաբանական օրինաչափ արդյունքը հանդիսացան դոգմատիկական նոր փաստարկների որոնումները և, առհասարակ, «նորացման» ձգտումը, որը դիտարկվում էր իբրև հակամարտող դոգմատիկական հոսանքների հաշտեցման միակ ուղի: Եվ քանի որ հոգևոր ու հասարակական պայմանների ազդեցությամբ այդ միտումը ենթադրում էր ջատագովության «տարբեր ձևերի» (պահպանողական, նիկեական, հականիկեական և այլն) համեմատական արժեվորում, արևելյան եպիսկոպոսները պահպանողականության հենքի վրա ձեռնամուխ եղան վիճարկվող դոգմատիկական պատկերացումների քննական արժեվորմանն ու ճշգրտմանը:

Այդ ամենի օրինաչափ արդյունքն էլ հանդիսացան Անտիոքի 341 թ. ժողովի դոգմատիկական չորս բանաձևերը, որոնց տեքստերն ամբողջական տեսքով մեզ են հասել Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու քննական աշխատությունների շնորհիվ¹⁰:

Անտիոքի 341 թ. ժողովի դավանաբանական առաջին բանաձևը բովանդակային առումով բաժանվում է ներածական և բուն հավատքի շարադրման մասերի: Ներածական մասը բովանդակում է արևելյան եպիսկոպոսներին Հռոմի 340 թ. ժողովի կողմից առաջադրված մեղադրանքների պատասխանը, թեև պետք է նկատել նաև, որ այն միաժամանակ հանդիսանում է նաև արիոսականության նկատմամբ ժողովականների ընդհանրական վերաբերմունքի արտահայտությունը: Ներածական այդ մասում արևելյան եպիսկոպոսները հավաստում են հետևյալը. «Մենք Արիոսի հետնորդները չենք եղել, այլապես եպիսկոպոսներ լինելով ինչպե՞ս կհետևենք քահանային: Մենք որևէ այլ հավատ չենք դավանել, բացառությամբ նախապես տրվածից, ավելին, դառնալով նրա (Արիոսի՝ Ա. Ք.) հավատքի քննողն ու ստուգողն, ավելի շուտ նրան մերձեցրեցինք մեզ, քան հետևեցինք նրան, որի մասին կարող էք իմանալ մեր այս խոսքերից»:

Այնուհետև ժողովական Հայրերը շարադրում են բուն հանգանակային հետևյալ հատվածը. «Ի սկզբանե մենք սովորել ենք դավանել ամենակալ մի Աստծու, ամենայ-

¹⁰ St' u **Свт. Афанасий Великий**. Послание о соборахъ, бывшихъ въ Ариминъ италійскомъ и въ Селевкїи исаврійском. Творения в четырех томах. Т. III, М., 1994, с. 118-122: Անտիոքի 341 թ. ժողովի դավանաբանական առաջին, երկրորդ և չորրորդ բանաձևերի տեքստերի լրամշակված տարբերակը պահպանվել է նաև Սոկրատես Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմության մեջ: Իսկ Սոզոմենոս պատմիչի մոտ դրանք ներկայացվում են միայն պատմողական տեսքով: St' u **Сократ Схоластик**. Церковная история, кн. II, гл. 10, с. 71-72, гл. 18, с. 78-79; **Созомен Эрмий Саламинский**. Церковная история, кн. III, гл. 5, с. 171-172.

նի արարչին ու նախախնամությանը և Աստծու Միածին Որդուն, որն էակից է իրեն ծնող Հորը, Որդուն, որով եղավ ամեն ինչ՝ երևելիներն ու աներևոյթները, որը Հայր Աստծու բարեհաճությամբ վերջին օրերին իջավ երկնքից, Կույսից մարմին առավ, կատարեց Հոր Կամքը, տառապեց, հարություն առավ, երկինք համբառնաց և նստեց Հոր աջ կողմում և դարձյալ գալու է դատելու կենդանիներին ու մեռյալներին և հավիտյանս կլինի Աստված ու Թագավոր: Հավատում ենք նաև Սուրբ Հոգուն: Եվ եթե հարկ է ավելացնել, ապա հավատում ենք նաև մարմնավոր հարությանը և հավիտենական կյանքին»¹¹:

Անտիոքյան առաջին բանաձևի բովանդակության վերլուծությունն ակնհայտ կերպով ցույց է տալիս, որ նրանում օգտագործվում են ավանդական (մինչնիկեական) աստվածաբանական բանաձևումները: Եվ չնայած այդ սահմանափակությանը, չի կարելի աչքաթող անել նաև նրանում տեղ գտած առանցքային երկու հիմնադրություններ: Դրանցից առաջինը «Որդի Աստված էակից է Հայր Աստծուն» բանաձևումն է, որը թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ շարադրման ձևով կարելի է որակել և՛ «կատարյալ», և՛ ուղղադավան: Այդ բանաձևումը Նիկեական Հանգանակից գործնականում տարբերվում է միայն շարադրման ձևով, այսինքն՝ «հավատքային առումով մերձենում է համագոյության վարդապետությանը», թեև «չունի շարադրման հստակ տրամաբանություն և մտքի հստակ, սպառիչ տեսք»¹²: Այդ ամենն էլ թույլ են տալիս վստահորեն եզրակացնել, որ դավանաբանական բանաձևը շարադրելու այդ ձևն արևելյան եպիսկոպոսներն ընտրել էին սաբելականության և նրա արևմտյան դրսևորումներին հակադրվելու համար: Եվ երբ անտիոքյան Հայրերը պնդում են, որ «Որդի Աստված հավիտենապես կլինի Աստված և Թագավոր», ապա այդ հավատամքն օբյեկտիվորեն ուղղում էին ոչ միայն Մարկելոսի և մարկելականության, այլև արևմտյան երրորդաբանների դեմ, որոնք Հռոմի 340 թ. եպիսկոպոսական ժողովում Մարկելոսի հերետիկոսական երրորդաբանությունն ուղղադավան էին հռչակել՝ ծնելով այն տպավորությունը, թե «համագոյություն» տերմինն Արևմուտքում օգտագործվում էր սաբելական նշանակությամբ¹³:

Վավերագրերի քննական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դավանաբանական առաջին բանաձևն իր նկարագրական բնույթով բնավ չի բավարարել ժողովական եպիսկոպոսներին: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանք ձեռնամուխ են եղել աստվածաբանական-երրորդաբանական նոր քննարկումների, որի հենքի վրա էլ հրապարակ իջավ «Ղուկիանական Հանգանակ» անվամբ պատմությանը հայտնի Անտիոքի երկրորդ բանաձևը:

Նրանում մասնավորապես հաստատվում է հետևյալը. «Ավետարանական և ա-

¹¹ **Свт. Афанасий Великий.** Послание о соборахъ, бывшихъ въ Ариминъ италійскомъ и въ Селевкіи исаврійскомъ, с. 118; **Сократ Схоластик.** Церковная история, кн. II, гл. 10, с. 71.

¹² Տե՛ս **Карташев А. В.** Вселенские соборы. М., 2002, с. 66; Проф. **А. Спасский.** История догматическихъ движений в эпоху Вселенскихъ Соборовъ (в связи с философскими учениями того времени), с. 319.

¹³ Ռուս եկեղեցագետ և աստվածաբան Ս. Կարտաշևն այդ առումով գրում է. «Հոմեոացիները «conessentialis» տերմինը չէին օգտագործում, այդպիսի բառ չունեին, նրանք օգտագործում էին «consubstantialis» (essential-ն = ουσια, substantia-ն՝ բառացի ὑπόστασις): Հետևաբար, արևելյան լողողության համար «conessentialis»-ը հնչում էր իբրև «համադեմ», այսինքն՝ Հոր հետ նույն դեմքն ունեցող, ինչը կատարյալ սաբելականություն էր, մարուր հերետիկոսություն»: Տե՛ս **Карташев А. В.** Вселенские соборы, с. 66.

ռաքելական ավանդությունների համաձայն հավատում ենք մի Հայր Աստծու, Ամենակալին, ամենայնի Ստեղծողին և Արարչին, որով եղավ ամեն ինչ: Եվ մի Տեր Հիսուս Քրիստոսի, Աստծու Որդուն, Միածին Աստծուն, որով եղավ ամենայնը, որը հավիտենականությունից առաջ ծնվել է Հորից, Աստված է՝ Աստծուց, ամբողջություն՝ ամբողջությունից, միակը՝ միակից, Կատարյալը՝ Կատարյալից, Արքա՝ Արքայից, Տեր՝ Տիրոջից, կենաց Բանին, կենաց Իմաստությանը, ճշմարիտ Լույսին, ճանապարհին, ճշմարտությանը, հարությանը, Հովվին, դռանը, անեղին ու անփոփոխին, Հայր Աստծու Աստվածությունից չզանազանվող պատկերին, Հայր Աստծու ուժին, կամքին և փառքին, արարվածների առաջնածնին, որն իբրև գոյ նախապես եղել է Աստծու մոտ, Ավետարանական *և Բանն Աստուած էր* (Հովհ. Ա 1) ասության Աստված-Բանին, *որով ստեղծվեց ամեն բան և որի մեջ էր ամենայնը*, որը վերջին օրերին իջավ երկնքից, ըստ գրության ծնվեց Կույսից, մարդացավ դարձավ Աստծու և մարդկանց միջև միջնորդ, մեր հավատքի առաքյալ, կյանքի ղեկավար (ինչպես Ինքն է ասում՝ *ես իջա երկնքից, որ ոչ թե իմ կամքն անեմ, այլ ինձ ուղարկողի կամքը* (Հովհ. Զ 38), որը հանուն մեզ չարչարվեց, երրորդ օրը հարություն առավ, երկինք համբառնաց և նստեց Հոր աջ կողմում, և փառքով ու ուժով գալու է ապագայում՝ դատելու կենդանիներին ու մեռյալներին: Եվ Սուրբ Հոգուն, որը հավատացյալներին տրվեց կատարյալ դառնալու և օծվելու համար, ինչպես որ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը պատվիրեց առաքյալներին, ասելով. *ուրեմն գնացեք բոլոր ազգերը աշակերտեցեք, նրանց մկրտելով Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու անունով* (Մատթ. ԻԸ 19), այսինքն՝ Հոր՝ ճշմարիտ գոյ Հոր, Որդու՝ ճշմարիտ գոյ Որդու և Սուրբ Հոգու՝ ճշմարիտ գոյ Սուրբ Հոգու, այնպես որ դրանք ունայն անուններ չեն, այլ ճշմարտապես ցույց են տալիս իրենց էությունը (ὁμοούσιος-ը՝ Ա. Ք.), Փառքն ու Կարգը, այնպես որ նրանք էությամբ (ὁμοούσιος-ով) երեքն են և Համաձայնությամբ՝ Մեկը¹⁴:

Դժվար չէ համոզվել այն բանում, որ Անտիոքի 341 թ. ժողովի դավանաբանական երկրորդ բանաձևն իր ամբողջության մեջ ընդգծված հակաարիոսական երանգավորում ունի: Այդ եզրահանգման վկայությունն այն է, որ դավանագրում Հայր և Որդի Աստված բնութագրվում են աստվածաբանական նույնական («Աստված», «կատարյալ», «Արքա», «Տեր» և այլն) տերմիններով: Իսկ դրանից հետևում է, որ «Ղուկիանոսի Հանգանակում» Հայր և Որդի Աստված էական հատկանիշներով մերձենում են, այլ ոչ թե տարանջատվում, ինչպես արիոսական հակաերրորդաբանության մեջ: Այդ համատեքստում պետք է կարևորել չափազանց էական մի այլ իրողություն ևս: «Ղուկիանոսի Հանգանակի» երրորդաբանական ուղղվածության բնութագրիչներից պետք է համարել նաև այն բանադրանքները, որոնցով անտիոքյան Հայրերն իրենց տարանջատում են արիոսականությունից և, հիմք ընդունելով դավանագրի աստվածաբանական մասը, հռչակում են. «Ընդունելով այդ հավատքը և սկզբից մինչև վերջ դավանելով Աստծու և Հիսուս Քրիստոսի առջև՝ բանադրում ենք հերետիկոսական ամեն մի չարամտություն: Եվ եթե որևէ մեկն ի հակադրություն Աստվածաշնչի առողջ ու ուղիղ հավատքի սովորեցնում է՝ ասելով, թե Որդու ծնունդից առաջ եղել կամ իրականացել են ժամանակներ կամ դարեր, նգովյալ լինի: Եվ եթե մեկն ասի, որ Որդին արարած է կամ արարվածներից մեկն է, կամ իբրև ծնունդ՝ ծնունդներից մեկն է, կամ

¹⁴ **Свт. Афанасий Великий.** Послание о соборахъ, бывшихъ въ Ариминѣ италійскомъ и въ Селевкіи исаврійскомъ, с. 118: Հմմտ. **Сократ Схоластик.** Церковная история, кн. II, гл. 10, с. 71-72.

ել՝ ստեղծվել է և ոչ այնպես, ինչպես մեզ ավանդվել է աստվածային գրքերով և ինչպես հաջորդաբար նշվել է վերը (Հանգանակում՝ Ա. Ք.), կամ եթե սովորեցնում է կամ ավանդում ի հակադրություն այն ամենի, ինչը մենք ընդունել ենք՝ նգովյալ լինի: Քանի որ այն ամենն, ինչն աստվածային Գրքերում ավանդվել է Մարգարեների և Առաքյալների կողմից, իրական երկյուղածությամբ դավանվում է մեր կողմից, և մենք հետևում ենք դրանց¹⁵:

Բայց պետք է նաև հայտնի վերապահում կատարել այն կապակցությամբ, որ վերջին հաշվով «Ղուկիանոսի Հանգանակը» մեկ ամբողջ քայլ նահանջ է համագոյության աստվածաբանության համեմատությամբ: Այդ տեսանկյունից լիովին անընդունելի պետք է համարել մասնագիտական գրականության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե «Ղուկիանոսի Հանգանակը» հանդիսանում է Նիկեական հանգանակի յուրօրինակ «կրկնությունն»՝ այն տարբերությամբ միայն, որ նիկեական «համագոյություն» եզրը փոխարինվում է «համանմանություն (ըստ ամենայնի նման)» եզրով: Իրենց մոտեցումը փաստարկելու միտումով՝ այդ տեսակետի կողմնակիցները վկայակոչում են ընդհանրական Հայրերից մեկի՝ Բարսեղ Կեսարացու այն պնդումը, թե «իբրև Էակ՝ Հայր Աստծու Աստվածությունից չզանազանվող պատկերին» բանաձևումը նշանակում է, որ «Որդի Աստծու էությունն անբաժան է Հայր Աստծու էությունից», և որ այս պարագայում Հայր և Որդի Աստծու էական հատկանիշների վերաբերյալ անտիոքյան վարդապետությունը հանգում է «բացարձակ նույնության» գաղափարին, ինչն էլ հիմնական բնութագրիչների տեսանկյունից մերձեցնում է «համագոյության աստվածաբանությանը»:

Սակայն այդ մոտեցումն ամենին էլ չի կարելի համարել մինչև վերջ հիմնավորված: Բանն այն է, որ «համագոյություն» և «համանմանություն» եզրերի փոխհարաբերության և իմաստային սահմանների մասին ուղղադավան վարդապետությունը հայեցակարգային առումով տարանջատվում է վերը հիշատակված պնդումից: Այդ իրողության վկայությունն է հանդիսանում «համագոյություն» և «համանմանություն» եզրերի ուղղադավան ըմբռնման և մեկնության Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու հայեցակարգը: Այդ վարդապետության օրգանական շարունակությունը համարվող Բարսեղ Կեսարացու երրորդաբանական համակարգում ևս հիմնավորվում է այն տեսակետը, թե «էությամբ նույնական» արտահայտությունը եթե կապված է «անբաժանելի» հասկացության հետ, պետք է համարել այնպիսի արտահայտություն, որը տանում է դեպի «համագոյություն» հասկացությանը¹⁶:

Բայց եթե ելակետային համարվի միայն պարզ նույնության գաղափարը (որն անպայմանորեն ենթադրում է նաև տարբերություն), ապա քննարկվող աստվածաբանական եզրերի մեկնության եկեղեցական Հայրերի ուղղադավան աստվածաբանական լուծումները բովանդակային տեսանկյունից կարող են հակադրվել (որոշ սահմաններում՝ նույնիսկ տրամագծորեն) «Ղուկիանոսի հանգանակին»: Այդ եզրահանգումը հենված է մի շարք ազդեցիկ փաստերի վրա: Նախ հարկ է մատնանշել, որ Նիկեական և Ղուկիանոսի Հանգանակները գոյավորվել են տրամագծորեն հակադիր

¹⁵ **Свт. Афанасий Великий.** Послание о соборахъ, бывшихъ въ Ариминъ италійскомъ и въ Селевкіи исаврійскомъ, с. 120:

¹⁶ St' u **Epist.** ad Maximum // **Migne J. P.** Patrologiae cursus completus. Series Graeca (այսուհետ՝ **PG**). T. XXXII, Paris, 1865, cap. 1, p. 269, 272.

աստվածաբանական հենքի վրա: Մասնավորապես Նիկեական հանգանակը հանդիսանում է II-III դարերի հակաերրորդաբանական զանազան հերձվածների և հոսանքների դեմ ուղղադավան աստվածաբանության պայքարի ընդհանրացված արդյունքը: Իսկ «Ղուկիանոսի Հանգանակը» հականիկեական ընդդիմության ջանքերով աստվածաբանական վիճաբանությունների ասպարեզ է ներթափանցել Ընդհանրական Եկեղեցու կողմից մերժված ստորակարգության (սուբորդինատիզմի) վարդապետության հենքի վրա և հետապնդել մեկ հիմնական նպատակ՝ սահմանափակել (կարելիության սահմաններում՝ շրջանառությունից հանել) համագոյության երրորդաբանական աստվածաբանությունը: Եվ երկրորդ, չնայած արտաքին ընդհանրություններին, ակնհայտ է նաև, որ այդ երկու Հանգանակներն սկզբունքորեն տարբեր մոտեցումներ են դրսևորում երրորդաբանության համար հիմնարար նշանակություն ունեցող Հայր և Որդի Աստծո փոխհարաբերության հիմնահարցի աստվածաբանական լուծման շրջանակներում:

Ուղղադավան և դուկիանոսական ըմբռնումների միջև նշված տարբերություններն ակնհայտ կերպով կարող են ի հայտ գալ դրանց բաղդատական վերլուծության պարագայում: Այդ նպատակով անդրադառնանք երկու հանգանակներում առկա առանցքային նշանակություն ունեցող հավատքային հիմնադրույթների համեմատական արժեվորմանը:

Նիկեական Հանգանակ

«Ղուկիանոսի Հանգանակ»

«Հավատում ենք ... մի Տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ Աստծու Որդուն, ծնված Հայր Աստծուց՝ միածին, այսինքն՝ Հոր Էությունից ... ծնունդ և ոչ արարած, նույն ինքը՝ Հոր բնությունից

Հավատում ենք մի Հիսուս Քրիստոսի, Միածին Որդուն (Աստծու) ... որ հավիտենականությունից առաջ ծնվել է Հորից, ... Հայր Աստծու Աստվածությունից չզանազանվող պատկերին «

Ակնհայտ է, որ Նիկեական Հանգանակում շեշտադրվող Հայր և Որդի Աստծու «համագոյությունը» «Ղուկիանոսի Հանգանակում» վերաշարադրվում է իբրև Հայր և Որդի Աստծո «համանմանություն»: Ինչպես արդեն ցույց է տրվել, ուղղադավան աստվածաբանության դիրքերից այդ եզրերի միջև հավասարության նշան կարող է դրվել միայն մեկ դեպքում, երբ «համանմանություն» եզրն օգտագործվում է «անբաժանության» ըմբռնման դիրքերից: «Ղուկիանոսի Հանգանակում» բացակայում է «համանմանության» ուղղադավան ըմբռնումը, քանի որ աստվածաբանական առումով չի մեկնաբանվում, թե Հայր և Որդի Աստծո ո՞ր հատկանիշներն են նման:

Էական ևս մեկ առարկություն: Եթե «Ղուկիանոսի Հանգանակն» իրապես հանդիսանում է Նիկեական Հանգանակի «կրկնությունը», ապա դոգմատիկական ըմբռնման տեսանկյունից միանգամայն անհասկանալի է, թե ինչ նպատակ է հետապնդել Նիկեական Հանգանակի «վերաշարադրումը»: Երրորդաբանական հիմնահարցերի տեսանկյունից չպետք է աչքաթող անել չափազանց բնութագրական մի այլ առանձնահատկություն ևս: Եթե Նիկեական Հանգանակը հռչակում է Աստվածային երրորդության համագոյությունը, ապա «Ղուկիանոսի Հանգանակում» ոչ միայն մոռացութե

յան է տրվում ուղղադավանության համար առանցքային նշանակություն ունեցող այդ պարագան, այլև փորձ է արվում հավատքային այդ հիմնահարցը «վերաշարադրել» հականիկեական, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ մինչնիկեական երրորդաբանության աստվածաբանական ավանդույթներով¹⁷: Ընդ որում, այդ նպատակին հասնելու համար անտիոքյան Հայրերն օգտագործում են Ուղղադավան Եկեղեցու կողմից արդեն մերժված «երրորդաբանական ստորադասության» մեթոդաբանությունը:

Այդ եզրահանգման իրավագործությունը միանգամայն ակնառու կերպով երևում է երկու Հանգանակներում երրորդաբանական առանցքային նշանակություն ունեցող հետևյալ դրույթների բաղդատականի արդյունքում.

Նիկեական Հանգանակ

«Ղուկիանոսի Հանգանակ»

«Հավատում ենք մի Աստծո՝ Ամենակալ Հորը, ... և մի Տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ Աստծու Որդուն, ... և Սուրբ Հոգուն»

«... Հայրն իրական Հայր է, Որդին՝ իրական Որդի, և Սուրբ Հոգին՝ իրական Սուրբ Հոգի: Դրանք ունայն անուններ չեն, այլ ճշմարտապես ցույց են տալիս իրենց էությունը և հավասարապես՝ Փառքն ու Կարգը»

Ավելի քան ակնհայտ է, որ «Ղուկիանոսի Հանգանակում» երրորդության ուղղադավան աստվածաբանությանը հակադրվում է երրորդության անձերի «փառքի» ու «կարգի» վարդապետությունն, այլ կերպ ասած՝ նիկեական համագոյության աստվածաբանությունն ուղղակի փոխարինվում է մինչնիկեական աստվածաբանական ստորադասության վարդապետությամբ, ինչն անառարկելի վկայությունն է այն բանի, որ անտիոքյան երկրորդ բանաձևը ևս հանդիսանում է մինչնիկեական երրորդաբանության դոգմատիկական նրբին բանաձևումներից մեկը:

¹⁷ Այդ տեսանկյունից լիովին ընդունելի է ռուս աստվածաբան Ա. Սպասկու արժեքային այն մոտեցումը, թե աստվածաբանական լուծումների և ձևակերպումների տեսանկյունից «Ղուկիանոսի Հանգանակը» հանդիսանում է մինչնիկեական երրորդաբանության բարձրակետը: Проф. А. Спасский. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (в связи с философскими учениями того времени), с. 319.